

ИВО АНДРИЧ — РАКУРСИ НА ЖЕНСКАТА ПСИХИКА В РОМАНА „ТРАВНИШКА ХРОНИКА“

КАТЯ ЙОРДАНОВА

Големите писатели са като големите исторически събития — те влияят с творчеството си върху психиката на хората и народите, променят ги, облагодияват ги и ги сближават духовно. Особено когато става дума за народи с близки черти в националния характер, изкристализирали в продължение на векове в условията на подобна историческа съдба. В този смисъл творбите на Иво Андрич са твърде близки на балканския и славянския читател, но те разкриват хоризонти и към човека и човечеството въобще. Както самият Андрич казва за миналото, ние не сме били тотално изолирани от света въпреки турците.

Босна — голямата тема и голямата любов на Иво Андрич — се превръща под неговото перо на изключителен художник на словото в огледало на конкретно-историческото, обаче чрез регионалното и конкретно-историческото — и във фокус на някои вечни проблеми на човека и човечеството. Съдбата на този балкански край е сложна и изпълнена с исторически трусове.

Средновековна Босна достига своя разцвет в XIV столетие като самостоятелно княжество по време на владичеството на Стефан Твъртко, който е провъзгласен за крал, ала в XV в. и тя става жертва на османското нашествие, а няколко века по-късно е впримчена в рамките на многонационалната Австроунгарска държава. Така Босна бива подхвърлена на действието на един монархически механизъм от съвсем различен тип.

В множество свои разкази и новели и в четирите си романа — „Мостът на Дрина“, „Травнишка хроника“, „Госпожицата“ и „Омер паша Латас“ — Андрич по извънредно пластичен начин оживява различни периоди от историята на своята Босна от XVI в. до нашето столетие. При това иззад исторически-те ракурси се долавя и подводното течение на една по-съвременна проблематика.

Човекът и историята — този централен философски и естетически проблем, тази кардинална тема с многобройни вариации в Андричевата белетристика в романа „Травнишка хроника“ получава изключително силна, общочовешки значима художествена реализация. За разлика от романа „Мостът на Дрина“ действието тук се развива само в течение на непълни осем години. Обект на художествено пресъздаване в „Травнишка хроника“ е един отрязък от живота на живописния Травник, когато над света се разпуква зората на XIX столетие, а Европа, разтърсена от мощния възход на Бонапарт, става кръстопът на политически бури. По това време (1809 — 1813) от няколко северозападни балкански области Наполеон създава държавна цялост Илирия под френско управление. На Балканския полуостров постепенно прониква освежителният лъх на идеите и социалните промени, предизвикани от Френската буржоазна рево-

люция. В босненския пашалък също така се чувства ехото от събитията на Запад, „които — както се казва в романа — се разпространяваха. . . из Европа с чудна бързина, като кръг вълни от своя център, и като пожар или зараза достигаха както оногова, който бяга, така и оногова, който седи неподвижен. . . Из Травнишката котловина ще се чува години наред твърдото и звучно име на Бонапарт и травничани, шат не шат, често ще предъвкват чворестите му и ръбести срички; то ще бръмчи дълго в ушите им и ще потрепва пред очите им. Защото настъпваха консулските времена.“¹

По искане на Наполеон в Травник идва френски консул, а след него пристига и австрийски. Започва сложният процес на взаимопроникване, на взаимопросмукване и до известна степен — на преливане на два диаметрално различни свята: феодално ориенталския и европейския. Зад здравия щит на сякаш библейски непокатимите традиции на съществуване на Травник предстои да започне един по-друг живот — живот в тревога, живот в постоянна бдителност.

Във външния изглед на Травник всичко е „стръмно и хълмисто, кръстосано и преплетено, свързано или разкъсано. . .“² Също такава е и душата на града, разкъсвана от жестоки противоречия: четири вери съжителствуват тук, всяка заключена в своите догми; пъстрото множество на раята трепери пред злостта на турските всесилни управници; иззад трапезите на богатите наднича безкръвното жълтеникаво лице на травнишката сиромашия. . . В този гордиев възел от противоречия се врязва европейският политически динамизъм, европейският дух и начин на живот в своя френски и австрийски вариант. Така в босненската действителност, която и без друго излъчва трагизъм, се създават още повече драматични ситуации, стига се до още по-дълбожи психологически сътресения и социално-политически противоположности. И всичко това получава пластичен художествен израз посредством пулсациите на една разклонена, богато нюансирана и врязваща се в паметта образна система в романа, вградена в координатите на кръгово затворена композиция. Европейската половина на тази образна система съставят френският консул Жан Давил, младият и енергичен Дефосе — помощникът му, австрийските консули фон Митерер и фон Паулич, консулските съпруги и деца и още редица епизодични герои — чак до, да кажем, представителя на марсилската търговска фирма „Жак Фресине“ или истеричния италианец Гамбини, случаен минувач през Босна, герой на еднократна художествена апликация в творбата. Що се отнася до другата, босненската половина на тази образна система, изброяването е по-трудно, защото около protagonistите — тримата везири Мехмед паша, Ибрахим паша и Али паша и извън микрокосмоса на везирския конак се гонят вълните на едно море от различни социални слоеве на тогавашния Травник, — люде от чаршийския свят, занаятчи, чираци, търговци, духовници, селяни, деца, скитници, докато на върха на социалната пирамида с чувство за надмощие и превъзходство се е разположило тежкото общество на травнишките бейове и аяни.

Една от доминантите в психологическото ваятелство в тази творба се изразява в разкриване на различните степени на приспособяване или пък на отпорност и консерватизъм на индивидите европейци, както и на самите ориенталци, към по-малко или повече променените босненски условия на живот. В известна степен тук е, и същността на психологическата индивидуализация на най-интересните образи и характери в романа. От друга страна, именно така по убедителен художествен начин се илюстрира тъкмо онзи верижно-обратим процес на взаимопроникване на ориенталското с европейското и обратно, за който вече се спомена. В този смисъл сред мъжките образи особено внимание

¹ Иво Андрич. Травнишка хроника. С., 1963, с. 13—14.

² Пак там, с. 10.

заслужават онези, които възплащават представители от междинните етажи на социалната, етническата и верската йерархия. Такива са Давид, Рота, Марио Колоня.

Извънредно пластично изградените женски образи в романа „Травнишка хроника“ имат своя особена роля в полифонично композираната картина на сблъскването на двата противоположни свята. Те са носители на голям брой идейно-естетически функции при претворяването на същността на тези два свята и на сложните им взаимоотношения. Чрез женската психика по още по-деликатен и фин начин се навлиза в атмосферата на драматичните „консулски времена“. Чрез психологическите рисунки на женската душа на фона на тогавашната ориенталска, подчертано „мъжка“ действителност е постигнат психологически паралелизъм, с който това белетристично произведение значително се обогатява.

Всяка жена в романа е интересна като съдба сама за себе си, ала женските образи стават още по-значителни в светлината на сравнението помежду им. Защото всяка героиня е със свое конкретно поведение и своеобразен вътрешен мисловно-емоционален свят, през който по неповторим начин се пречупват събитията и тревожният дух на онова време. При това при женските образи наред с психологическата индивидуализация още по-осезаемо изпъква и принадлежността към определена социална или верска среда. Обаче тук е и фокусът, в който се събират отраженията на един универсален хуманизъм, свързан с изконната светиня, наречена семейство, с древните принципи на един възвишен морал. Да си припомним например цялата онази любов и внимание, проявени към госпожа Давил, и сърдечните посещения и многобройните подаръци, с които я обсипват, когато се ражда детето ѝ. Да си припомним как постепенно се затвърдява нейният авторитет сред пъстрото местно население независимо от епичната духовно-съпротивителна сила на босненския затворен свят. Разбира се, подобни неща далеч не могат да се кажат за всяка жена европейка в този роман. Напротив, при изграждането на женските образи осезаемо се чувства прилагането на контраста като художествен похват и това е една от най-характерните черти на Андричевата поезика в „Травнишка хроника“. Ето — сега в паметта ни например изплува „развихрената“ фигура на другата консулска съпруга, австрийката Ана-Мария фон Митерер.

В романа последователно е изведена психологическата поляризация на двете главни героини — французката госпожа Давил и австрийката фон Митерер. Обаче веднага трябва да се подчертае, че тази поляризация в никакъв случай не съществува сама за себе си в тясно психологически план. Тя е натворена с дълбоки значения и крие своя своеобразна символика.

Изобщо, що се отнася до женските образи в творчеството на Иво Андрич, следва да наблегнем, че те понякога са стилизирани като крехки, но сигурни пътепоказатели в нерядко придружените с мъчителни емоции отношения между мъжа и жената в различни възрасти. Такава например е актрисата с тайнствените тъмни очи за своя малък деветгодишен съсед или Швабица за Чоркан, или пък Аника с магическото си въздействие върху мъжката психика („Липа“, „Чоркан и Швабица“, „Времето на Аника“).

Женските образи обаче много често са изградени, без да се пренебрегва колоритната им индивидуализация, и като символи с цел да се постигне художествена кондензация на определена морално-етична, социална или абстрактно философска идея. Нима не излъчват обобщаващо символично значение всички ония жени-кариатиди, на чиито рамене се стоварва цялото бреме на вековния патриархален живот и морал с крутите си закони и които често пъти са едновременно и господарки, и жертви, или пък — само жертви. Такива са старата Бадемлич от разказа „Чудото в Олово“, Алайбейовица и Зуя от цикъла разкази „Усамотена

та къща“ или Фата, бляскавата Фата, която загива в зенита на своята красота и младост като героиня от някаква антична трагедия, за да се превърне в легенда и песен („Мостът на Дрина“). А нима съдбата на Госпожицата в едноименния роман не е потресаещ символичен знак за социалните трусове и моралната дегенерация, характеризиращи едно по-ново време? А цялата трескава дейност на Лотика и накрая — страшият ѝ душевен и физически слом („Мостът на Дрина“)? И най-после — нима не са сгъволи в класическия смисъл на тази дума образите на жени, които реално дори и не съществуват, обаче са максимално намагнетизирани с авторовото философско отрицание или с копнежа по хармония и съвършенство, по одухотвореност на човешкото същество? . . . Да споменем „жената от слонова кост“ в едноименния разказ и особено „Елена, жената, която не съществува“, в едноименната лирично-рефлексивна новела.

И още нещо — няма женски образ в творбите на Андрич, който да е опростено „употребен“ в рамките на някаква сама за себе си забавна любовна интрига. Интересно е признанието на самия писател, че в процеса на преработката на „Прокълнатият двор“ е изхвърлил, „макар и с мъка на сърце всички любовни сцени между главния герой и някаква французойка, казвайки си сам: „Откажи се от това, то не е твоя работа“! . . . По-късно се оказа, че не съм постъпил зле.“³

В случая с Ана-Мария фон Митерер от романа „Травнишка хроника“ любовните интриги са трамплин към психологическото закръгляне на един обременен с различни комплекси женски характер, напълно противоположен на характера на другата главна героиня — госпожа Давил. В какво по-конкретно се изразява тази вече спомената поляризация при образите на двете европейки, захвърлени по стечението на бурни политически обстоятелства в Босна.

Докато госпожа Давил е жена с подчертано благ и улегнал темперамент, която живее единствено в гравитацията на семейния кръг и намира смисъла на своя живот в самопожертвователната преданост към съпруга и децата си, Ана-Мария е патологично неуравновесена натура, която някакви подсъзнателни центробежни сили непрестанно отклоняват в извънсемейни емоционални лутания. От тях по правило тя се връща разочарована и душевно сломена — връзката с Дефосе, напразният копнеж по ледено равнодушния фон Пявлич и всички останали подобни връзки в нейното минало. Докато първата — госпожа Давил — с всички сили и с цялото си старание поддържа хармонията и спокойствието в семейството, губейки дори и личното си „аз“, превръщайки се доброволно в безлична, но твърда опора за своя мъж (макар че не умее да вникне в цялата сложност на неговите консулски проблеми), другата — Ана-Мария — непрекъснато се стреми към доказване на някаква своя мнима изключителност — като жена, като музикант, като същество с възвишени мисли и стремежи, от което всеки трябва да се възхищава, но чийто обичайни средства за общуване със съпруга ѝ са истерията, скандалът, обвиненията и плачът. Госпожа Давил, която никъде в романа не е назована с малкото ѝ име, а винаги и единствено е „госпожа Давил“, като че ли така допълнително се запечатва принадлежността ѝ към семейството, живее с онова, което непосредствено я обкръжава. Тя умее да се радва и на най-малката дреболия, доколкото тя ще украси или ще направи по-удобно семейното всекидневие. Ана-Мария фон Митерер се увлича и възторгва от далечни, но възвишени по нейно мнение неща, отпускатки юздите на бурното си въображение и винаги преследвайки някакви патетични изживявания. Тези две жени изобщо нямат общ език. Дори и когато госпожа Давил от чиста любезност се труди да се включи във възбуденото ѝ бърбене, да речем, за сватбата на императора, тя въобще не успява да попадне на по-подходяща тема . . . от своите нови бели зломбюли. Биха могли да се изброят още много неща с цел да се изясни последова-

³ Љубо Јандрић, С. Ивом Андрићем (1968—1975). Београд, 1977, с. 30.

телно прилаганият художествен похват на контрастно портретиране на двете героини (например описанието на техните ръце). Но в светлината на главните концепции на тази творба по-важно е да се изясни как тези две женски психики се приспособяват към босненската действителност.

В същност „приспособяват се“ би могло да се отнесе само към госпожа Давил, която приема тази действителност и се справя с всичко с желязна издръжливост, защото черпи непресъхваща сила от собствената си любов и преданост към семейството. Нейният живот в Босна е красноречив пример за едно — в известен смисъл — механично приспособяване. Защото тя би била същата, по същите причини, и в Африка, и на Север, и в каквито и да било други географски и социално-политически координати. Наред с това благодарение на тактичното си поведение тя малко или повече навлиза сред босненския свят, нея я „пускат“ през границите на враждебността и отчуждението, а травнишките жени постепенно дори започват и да се поддават на благотворното ѝ влияние и като човек, и като домакиня. Достатъчно е да се спомене онази живописна групичка от девойки, които се събират да бродират около фонтана у госпожа Давил, сред които е и Елка, по която ще се увлече младият Дефосе.

В противовес на всичко това Ана-Мария фон Митерер нито особено се старае, нито пък е способна за каквото и да било приспособяване към босненската действителност. Люлеейки се постоянно в люлката на своите болезнени възторзи и униния, тя не само се стъписва и отвращава от суровия босненски декор и босненските люде, а и по най-различни начини излива гнева си срещу Босна — най-често чрез истерични пристъпи и сълзи, „защото тя като всички хора от нейния тип плачеше и от болестта, и от лекарството срещу нея, и от желанието, и от удовлетворяването му“⁴. Австрийката е в плен на различни антибосненски комплекси и фобии. Да си припомним например, как вдървена седи в покритото с бял калф кресло, дълбоко нещастна заради непобедимата уж босненска мръсотия, не допускайки никого близко до себе си. Ала и босненският свят не я допуска до себе си. Избраната от нея роля на натрапчива дарителка ни най-малко не се харесва на католическата среда и въпреки прекалената общителност на съпругата на австрийския консул тази среда я отдалечава от себе си. Докато острите контури на босненската действителност изопачено, сякаш в криво огледало се пречупват през неврастеничната психика и блуждаещия поглед на Ана-Мария, госпожа Давил открива някакво практическо равновесие за съществуване, така да се каже, по допирателната към тази действителност.

Това са двете крайности във възприемането на Босна и две от възможните линии за частично вникване в истината за Босна от онова време. Но цялата истина в същност не се изчерпва с нито едната от тях. Изобщо извънредно трудно е да се прозре истината за тази дълбоко изстрадала земя. Тези две крайности обаче умело насочват към цялата сложност на изследването на тая истина и към необходимостта от многостранен поглед и подход към онази отминала драматична епоха.

Трудно е за чужденеца да разбере Босна с непробиваемото ѝ мълчание и враждебна тишина, която се чувства дори и в „архитектурата на къщите, чието истинско лице беше обърнато към дворовете, а немият, горд гръб — към улицата; в носите на мъжете и жените; в погледите им, които казваха много неща, защото самите в същност бяха безмълвни. И в говора им, когато се осмеляваха да говорят“, по-скоро се долавят „важните недомълвки, отколкото думите им“.⁵

Ала също тъй трудно е и за босненеца да разбере и приеме европейския свят. И въпреки всичко взаимното приближаване и взаимното проникване на тези два различни свята в известна степен е неизбежно. В този смисъл в романа има

⁴ И в о. Андрич. Травнишка хроника. С., 1963.

⁵ Пак там.

немалко художествени доказателства, свързани с женските образи. Такава е например любовта на Елка към Дефосе, макар че в края на краищата старинният патриархален морал инстинктивно я изкопча от горещата му прегръдка въпреки цялата упоителност на тяхната кратка среща. Такъв е и копнежният унес на кротичкия бръснарски чирак Салко Малухия по Митереровата дъщеря, малката Агата, която той тайно обожаваше и наблюдаваше скришом през листака часове наред. . .

* * *

А каква е съдбата на босненската, на травнишката жена? Какво е нейното всекидневие? Дали и как реагира тя на всички ония промени и сътресения, които донасят със себе си „консулските времена“? Травнишката жена е поробена по различни начини. Това се отнася преди всичко за мюсюлманския женски свят. Тук нямаме открити индивидуалности, но в замаяния на това в тази сфера Иво Андрич се разкрива като ненадминат майстор на сумарния психологически портрет, като тънък познавач на колективната характерология.

Казахме, че травнишката жена е поробено същество. Далечни са още времената, когато дори и един Вайнингър ще каже, че жената не трябва да се поробва дори и тогава, когато самата тя желае това. Травничанките са затворени, „забулени и винаги неми“. С мюсюлманките почти не се разговаря: за тях изобщо не се говори — такъв е редът! — та даже и когато връхлети тежка болест или пък щастливо дойде изцеление, както например в случая с пациентките на фра Лука Дафинич.

Твърде показателна в този смисъл е сцената, когато Жан Давил чете на везира Мехмед паша откъс от Расиновия „Баязид“. Слушал го колкото слушал везирът и в един момент избухнал в смях: „Та този не знае какво говори — каза везирът строго и с насмешка, — откакто свят светува, нито е било, нито пък може да бъде великият везир да влиза в харема и да разговаря със султанките.

После везирът се смя още доста дълго, искрено и гласно, като не криеше, че не е възхитен и не разбира смисъла и стойността на такова духовно развлечение. И казваше мнението си открито, почти грубо, без да иска да знае, че говори с човек от друга цивилизация.

Давил, неприятно засегнат, напразно се опитваше да му обясни значението на трагедията и смисъла на поетичната реч. Везирът неумолимо махаше с ръка. . . „⁶ А ето и някои от личните оценки на Мехмед паша за Босненския край и босненските жени: „Природата е сурова, мъжете — невъзможни. Какво можете да очаквате от жените и децата, създания, които бог не е надарил с разум в една страна, в която мъжете са сприхави и груби. Всичко, което тези хора вършат и говорят, няма никакво значение и стойност, нито пък може да има влияние върху работите на сериозни и просветени люде. . .“⁷

Жената е скрита зад къщните зидове, тя е с принудително заключени устни, мълчанието е проникнало в най-дълбоките глъбини на душата ѝ. Дори и „... краткотрайният блясък на чувствената красота — и то настоятелно молеше да остане в тайна и мълчание и с пръст на уста бягаше в безименността на тишината като в истински подслон. Всяко живо същество, а и самите вещи, всичко тръпнеше от звука, криеше се от погледите и примираше от страх да не би да трябва да каже някоя дума или пък да бъде назовано с истинското му име.

Като гледаше [Дефосе — б. м.] тези мъже и жени, превити на две, омотани и винаги безмълвни, без усмивка и гримаси, повече му се искаше да узнае техните

⁶ И в о Андрич. Травнишка хроника, С., с. 151.

⁷ Пак там, с. 30—31.

страхове и надежди, отколкото истинския им живот, който беше потиснат и до такава степен умъртвен, че от него беше останало само името му.“⁸

Случва се понякога жената и против волята си да се озове във водовъртежа на някакви обществени събития, та дори и да стане повод за такива събития. Но нейната личност тук нищо не означава, нея никой и за нищо не я пита даже и тогава, когато става дума за личната ѝ съдба. Така например младата, доведена от друг край хубавица, за която консулският слуга Мехмед успява да се ожени някак, заобикаляйки закона, бива върната обратно като безгласен и безименен багаж, след като утихва бунтът на чаршията. А именно нейното идване и тази женитба е била искрата, от която се е разпалил самият бунт.

Разбира се, Андрич диференцира положението на жените от различните верски и национални слоеве. Едно е миосюлманката, друго е, да кажем, еврейката, която дори и песен ще се осмели да запес пред другите, както запява Бенционова снaxa Мазалта на тържеството по случай Наполеоновия рожден ден във френското консулство. Но въпреки всичко босненската жена е повече или по-малко невидима в романа, защото тя е такава и в живота по онова време. Характерен и символичен детайл в този смисъл представлява първата поява на жена в книгата — по-точно, не жена, а само женски глас въвежда писателят! Това е гласът на невидимата съпруга на Барух, чиято къща оказва гостоприемство на Давил след пристигането му в Травник: „Над стаята на консула се чуваше непрекъснат шум, тичането и викането на многочислената Барухова челяд и острият глас на майка им, която напразно се мъчеше да ги укроти със закани и клетви.“⁹

Но още по-характерна и подчертано символична е друга една сцена, която доказва, че въпреки своята невидимост и вечно мълчание босненската жена все пак присъства по свой начин в обществената атмосфера, та дори понякога и по-свободно си позволява да изрази отношение към нещо, обикновено копирайки отношението на мъжете. Това е извънредно пестеливо обрисуваната и същевременно изключително експресивна сцена на първото отиване на Давил при везира, когато той е принуден да премине през тунела на женската омраза, женските заплахи и суеверни жестове: „Докато не завиха по главната улица, всичко вървеше добре и консулт наистина можеше да бъде доволен. Но щом стигнаха до първите турски къщи, започна някакво съмнително провикване, блъскане на дворните порти и на дървените решетки по прозорците. Още при първата къща едно момиченце откъсна едно от крило на портата и произнасяйки неразбираеми думи, започна да плъо по улицата като че ли врачува. Така подред се отваряха всички порти и се повдигаха решетките на прозорците и за миг се показваха лица, пропити от омраза и фанатизъм, забулени жени плъоха и шепнеха някакви закланения, а момчета произнасяха псувни. . .“¹⁰ А малко по-късно Давил се натъкна на „неподвижни, вкаменени лица“ — лицата на мъжете от чаршията. „Беше — казва Андрич — също както, когато човек преминава от прекалено затоплена в съвършено студена стая.“¹¹

В съзнанието и подсъзнанието на Давил това първо преминаване през Травник ще остане като някакъв кошмар, който по-късно ще го мъчи дори и насън.

Ала консулските времена полака-лека променят травнишката атмосфера, психиката и поведението на хората. И когато един ден новият австрийски консул фон Паулич „тръгна на първо посещение при везира, случи се неочаквано чудо. Хората наблюдаваха кортежа, с поглед търсеха новия и мълчаливи дълго гледаха след него. Турските жени наблюдаваха през решетките

⁸ И в о Андрич. Травнишка хроника. С., с. 135.

⁹ Пак там, с. 19.

¹⁰ Пак там, с. 24.

¹¹ Пак там, с. 25.

си, децата се изкачваха по оградите и зидовете, но никъде не се чу никакъв глас, нито една ругатня.¹² Мълчанието е станало миролюбиво, та дори и благосклонно. . . Няма я вече онази бездънна пропаст между европейския и босненския свят.

* * *

Епилогът на романа „Травнишка хроника“ ни разкрива травнишките бейове, разположили се на разговор на софата в Лутвовото кафене. Консулските времена са отминали. . . Консулите един след друг са си отишли от Босна. Всички „се наслаждават на добрата, победоносна тишина“¹³. Но тая „победоносна“ тишина е само една илюзия на травнишките бейове, която с течение на времето неминуемо ще рухне. Сляпата вяра в полумесеца и носталгичното възвеличаване на османската мощ, която се разпада, няма да ѝ влеят животворни сокове. Вълните на историята изхвърлят всичко гнило и заостеняло. Съдбата на отделния индивид или отделното поколение може да бъде и безразлична, и драматична, и трагична, обаче историческото движение на човечеството е устремено напред, макар и понякога с мъчителни завои и застои. И Босна също е променена и раздвигена след консулските времена. На този изстрадал край също така предстои да излезе на светло историческо пространство. Защото никога тирания не е вечна. Такива са главните художествени внушения в романа на Андрич „Травнишка хроника“, които откриваме и чрез женските образи.

¹² И в о Андрич. Травнишка хроника. С., с. 322.

¹³ Пак там, с. 448.